

УДК 94 «19»: 355–054

Володимир Полуда

ПЕРЕДУМОВИ ЗАЛУЧЕННЯ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ДО СЛУЖБИ В ЗБРОЙНИХ ФОРМУВАННЯХ НІМЕЧЧИНИ В ОКУПОВАНІЙ УКРАЇНІ (1941–1944 РР.)

Зміст статті присвячений передумовам залучення військовополонених у Рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової окупації до служби в збройних формуваннях під німецьким командуванням. Розглядаються основні положення нацистського розуміння військового полону під час бойових дій на Східному фронті. Особлива увага звертається на обставини перебування колишніх радянських солдатів і офіцерів у німецьких таборах військовополонених. Аналізуються політичні та військові чинники, які сприяли процесу вербування військовополонених до участі в радянсько-німецькій війні на боці вермахту.

Ключові слова: Друга світова війна, військовополонені, табори військовополонених, допоміжні підрозділи вермахту, Рейхскомісаріат «Україна».

Військовий полон є обов'язковою складовою частиною будь-якого масштабного збройного конфлікту. Світові війни ХХ ст. призвели до виникнення явища масового військового полону. Початок радянсько-німецької війни позначився серйозними поразками Червоної армії. Сталінська політична система опинилася на краю загибелі. Радянські військові підрозділи потрапляли в оточення та припиняли своє існування як самостійні бойові одиниці. Приблизно 2 млн радянських військовослужбовців упродовж 22 червня – жовтня 1941 р. стали військовополоненими. Унаслідок катастрофічної нестачі особового складу керівництво вермахту було змушене залучати радянських військовополонених у допоміжні підрозділи, поліцію та військові формування.

Наукова проблема взаємодії німецької системи таборів військовополонених із мобілізаційними кампаніями в середовищі в'язнів ненімецької національності має значну джерельну базу та певний історіографічний фундамент. Окремі аспекти проблеми передумов залучення військовополонених до складу німецьких допоміжних сил містяться у джерельних ресурсах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Питання участі колишніх бійців Червоної армії в німецьких підрозділах розглянуто в загальному контексті в працях українських істориків А. Боляновського [17], А. Русака [7, с. 138–144], І. Дерейка [13, с. 57–68], А. Чайковського [1], Ю. Шаповала [6, с. 13–22]. Серед іноземних учених вагомий внесок у розуміння створення допоміжних підрозділів із середовища військовополонених внесли А. Шнеєр [2], О. Смилов [12], М. Бросцат [3], Н. Мюллер [4], К. Хартман [5, с. 23–31] та Т. Снайдер [8]. Наукові праці, присвячені темі військового полону, містять аналіз загальних закономірностей перебування колишніх військовослужбовців під владою противника в спеціальних таборах. Проте в історіографії зазначеної наукової проблеми на сьогодні не виділено передумов залучення військовополонених до допоміжних сил Німеччини в якості окремого об'єкта вивчення. Також варто звернути увагу на Рейхскомісаріат «Україна» (далі – РКУ) та зону військової окупації, як окремі адміністративні окупаційні утворення – простір розширення могутності німецьких збройних сил за рахунок військовослужбовців ненімецької національності.

Мета даного дослідження полягає в аналізі значення військовополонених до німецьких військових структур у німецьких таборах на території РКУ та в зоні військової окупації для поповнення збройних сил Німеччини.

На досягнення мети спрямовані такі завдання: 1) проаналізувати політику націонал-соціалістичної влади Німеччини щодо військовополонених на Східному фронті відповідно до тодішніх норм міжнародного гуманітарного права; 2) вивчити побутові передумови залучення військовополонених до німецьких військових формувань в контексті умов їх перебування в німецьких таборах; 3) охарактеризувати військово-політичні чинники мобілізації військовополонених до німецьких мілітарних формувань.

Проблема перебування військовослужбовця в полоні була врегульована багатьма міжнародно-правовими актами. Розвиток західної цивілізації призвів до утвердження норми про гуманне ставлення до військовополонених. Найголовнішими угодами в сфері міжнародного гуманітарного права стали Гаазькі конвенції 1899 та 1907 рр. а також Женевська конвенція 1929 р. У період Веймарської республіки (1918–1933 рр.) офіційні німецькі структури продовжували визнавати правочинність Гаазьких конвенцій 1899 та 1907 рр., а також ратифікували Женевські документи 1929 р. СРСР не ратифікувало Женевську конвенцію «Про поводження з

військовополоненими». Радянське військово-політичне керівництво вважало, що червоноармійці будуть воювати на чужій території і у полон не здаватимуться [1, с.60]. Також офіційним дипломатичним представникам комуністичної держави не подобалася ідея розподілу військовополонених за національною ознакою. Згадана обставина розглядалася як відступ від принципу інтернаціоналізму [2, с.10].

Німецька влада ратифікувала всі основні міжнародні договори в сфері військового полону. З 1933 р. Німеччина опинилася під владою Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії (далі – НСДАП). Нацистська ідея зверхності германських народів над рештою людства суперечила головним положенням Женевської конвенції 1929 р. Проте гітлерівське керівництво дотримувалося суперечливої юридичної тактики. Керівництво військових і правових установ Німеччини впродовж 1933–1939 рр. формально дотримувалося основних положень міжнародного гуманітарного права, однак відбувалася ревізія класичних юридичних норм у внутрішньому житті країни. Упродовж 1933–1934 рр. нацистські лідери на мінімальному рівні втручалися у внутрішню юстицію країни. Зміни відбулися в 1935 р. Здійснення правосуддя мало звільнитися від принципу правового позитивізму у дотриманні закону, а свобода інтерпретації права мала відкрити усі двері націонал-соціалістичним уявленням і «здоровому народному сприйняттю». Відступом від норм гуманізму та рівноправності стали нюрнберзькі расові закони. Це відбулося в тому числі завдяки закону про зміну кримінального кодексу від 28 червня 1935 р., який, випереджаючи заплановану загальну реформу кримінального права, мав створити так звану «аналогію» основи судової практики [3, с. 346].

Гітлер планував у результаті війни проти СРСР знищити ворожу державу та носіїв більшовицької ідеології. Під категорію ідеологічних ворогів підпадали радянські військовослужбовці, особливо комуністичні активісти та комісари. 6 червня 1941 р. видано Верховним командування вермахту (далі – ОКВ) «Наказ про комісарів», що охоплював не лише категорію військових комісарів Червоної армії, але і всіх інших (тобто цивільних) радянських політичних працівників. Політичні комісари підлягали знищенню і на них не поширювалися права військовополонених. Найбільш цинічним моментом у наведеному наказі є те, що будучи глибоко антигуманним, воно приймає за «аксіому» припущення, що комісари нібито будуть діяти нелюдяно, та орієнтують на те, що достатньо однієї підозри в ворожих намірах комісара і що при вирішенні питання «убити чи не вбити» усе має вирішувати враження. Відсторонення судів, тісна співпраця з СД – ось нові моменти в історії злочинів вермахту [4, с. 13]. Водночас фронтові підрозділи іноді ухилялися від виконання таких наказів. Це засвідчують опитування очевидців, які під час Другої світової війни емігрували з СРСР до західних країни [5, с.26].

Українці, які служили в радянських військах, відчували одними з перших націонал-соціалістичну політику щодо військовополонених. Український народ вніс значний внесок у антинацистську збройну боротьбу, перебуваючи під владою сталінського тоталітарного режиму. За підрахунками Ю. Шаповала, у 1940 р. українці склали 19,6 % складу Червоної армії. Мобілізаційні заходи на початку німецько-радянської війни збільшили чисельність українців у лавах радянських військових підрозділів. Загальна чисельність українців у складі Червоної армії складала 6–7 млн осіб [6, с.15]. Тому серед військовополонених у зоні відповідальності групи армій «Південь» українці становили значний відсоток.

За умов поразок Червоної армії в червні-листопаді 1941 р. кількість військовополонених постійно зростала. Не завжди полонення мало суто примусовий характер. В історичній науці є свідчення про окремі випадки добровільного переходу радянських військових частин на бік вермахту. Формально такі особи можуть називатися військовополоненими, адже нема остаточних доказів добровільності їх дій. Дослідник А. Русак опублікував дані про добровільну здачу в полон 436-го козачого батальйону. На бік німецьких військ у серпні 1941 р. перейшов разом зі зброєю, бойовою технікою та телекомунікаційними засобами 436-й козацький батальйон. Чисельність підрозділу становила 1876 осіб, із них 77 офіцерів та 1799 рядових солдатів і сержантів. Командиром підрозділу був Кононов. У німецьких джерелах дана бойова одиниця називалася «П'ятим полком донських козаків» [7, с.140].

Бойові дії та перші перемоги німецьких підрозділів продемонстрували на практиці ставлення вермахту до радянських військовополонених. Полонених червоноармійців примушували йти в довгих колонах і при цьому били. Конвоювання було пішим. Полонених, які були пораненими або хворими, розстрілювали на місці [8 с. 235]. Такі акти насильства швидко ставали відомими серед цивільного населення українських земель. Ставлення німецьких військових до бранців широко висвітлювалося в радянських агітаційно-пропагандистських джерелах.

У таборах військовополонених умови перебування ставили людину перед складним питанням виживання. В основі німецьких інструкцій для комендантів і охорони таборів військовополонених лежала думка, що годувати в'язнів, що перебувають у них, означає позбавляти німецький народ їжі. Пріоритетом для гітлерівської політичної еліти було постачання власних військ та цивільного

населення Німецької імперії. Про будь-яке харчування військовополонених слід було ретельно доповідати, а рядових німецьких солдатів часто попереджали не видавати в'язням понад мінімальний раціон. 16 вересня 1941 р. міністр економіки рейху Герман Герінг видав інструкцію, щоб «продуктивність» полонених «більшовиків» визначала їхнє утримання; наслідком було подальше скорочення харчових пайків [9, с.108]. Німецьке військово командування визнавало наявність голоду в середовищі військовополонених. Командувач оперативним тилом групи армій «Південь» 3 грудня 1941 р. видав «Особливі розпорядження щодо постачання військ». У ньому була констатація небезпеки продовольчого дефіциту для осіб, які перебували в умовах військового полону. На неї вказувало зауваження з тексту документа: «Уже сьогодні ми можемо сказати, що, коли в район оперативного тилу не будуть надходити нові військовополонені, то число військовополонених для майбутніх робіт буде недостатнім, до того ж треба враховувати прогресуючу смертність і непрацездатність при недостатньому харчуванні» [10, арк.15]. Важкі умови перебування радянських військовополонених у нацистських таборих призвели до масової смертності. За загальними оцінками, в німецьких таборих загинуло 3,3 млн колишніх червоноармійців, що становило приблизно 58 % їх початкової кількості [1, с.13]. Людина, яка перебувала в німецькому таборі військовополонених, намагалася врятувати своє життя шляхом праці на окупаційну владу або за допомогою військової служби на боці Німеччини. Питання добровільності за таких умов було досить умовним. Побутові умови перебування особи в таборих військовополонених стимулювали перехід колишнього радянського військовослужбовця до участі в різноманітних німецьких військових формуваннях. Голод, фізичне насильство та складні перспективи виживання були ключовими побутовими факторами для вибору на користь співпраці з окупаційною армією.

До важливих передумов мобілізації військовополонених до складу допоміжних сил вермахту слід віднести і військово-політичні чинники. План «блискавичної війни» передбачав швидку перемогу німецьких військ і її союзників над Червоною армією. За таких умов використання підкорених народів у якості військової сили була непотрібною і шкідливою. Гітлер не погоджувався на створення підрозділів, у яких командні посади займали б слов'яни. 11 квітня 1942 р. він заявляв у своїй штаб-квартирі в Східній Пруссії: «Найдурніше, що можна зробити на окупованих територіях, – це видати підкореним народам зброю. Історія повчає нас, що панівному народу завжди загрозувала загибель після того, як він дозволяв підкореним йому народам носити зброю. Тому потрібно, щоб спокій і порядок на всьому окупованому російському просторі забезпечували лише наші власні війська» [11, с.200]. Лідер нацистів до 1944 р. всіляко гальмував процес формування великих підрозділів із числа народів Східної Європи.

Водночас професійні німецькі військові бачили необхідність використання народів СРСР у Другій світовій війні на боці Німеччини. Початок кампанії Німеччини проти СРСР призвів до гострого дефіциту новобранців у вермахті внаслідок довготривалих боїв та серйозних безповоротних і санітарних втрат. Начальник ОКВ, генерал-фельдмаршал Вільгельм Кейтель згадував: «Що означала нестача живої сили в сухопутних військах, показують усього дві цифри. Щомісячні втрати в звичайний час (не згадуючи про великі бої) в середньому вимірі складали приблизно 150–160 тисяч, із них замінялося 90–100 тисяч новобранців» [12, с.177]. Уже перші тиліві інституції вермахту, що вступали на територію УРСР, були змушені давати українцям зброю для створення хоча б якихось органів правопорядку, адже власні обмежені сили дозволяли забезпечити присутність невеликих окупаційних гарнізонів лише в містах і районних центрах [13, с.58]. Німеччина була поставлена перед необхідністю залучати осіб ненімецького походження для продовження затяжної війни. Представники вищого військового керівництва пропонували в 1942 р. звернутися до народів СРСР з закликом підтримати німецьку армію, яка нібито почала війну за визволення Європи від більшовизму.

Цивільні урядовці РКУ також підтримували ідею співпраці з народами Сходу. Форми такої військово-політичної взаємодії були різноманітними. Радник міністра в справах окупованих східних територій Бройтігам написав службову записку щодо важливості українців як потенційних союзників Німеччині в антисталінській боротьбі: «Якщо ми не зможемо залучити українців на свій бік, якщо до того ж ми будемо принижувати їх своїми адміністративними заходами, то цим точно штовхнемо в обійми найбільшого європейського народу, тобто росіян» [14, арк. 5]. Цей урядовець застерігав від жорстких заходів щодо українського народу для посилення вермахту новими підрозділами, які могли бути сформовані з українців. Також деякі представники цивільної адміністрації РКУ намагалися мобілізувати народи зі східних окупованих земель до збройної боротьби задля зменшення їх чисельності. Німецький міністерський радник Кінкелін у розмові з заступником рейхскомісара України Даргелем 29 червня 1943 р. заявляв, що участь населення СРСР у війні проти Червоної армії «відновило би біологічну рівновагу між нами та східними народами» [15, арк. 33]. На території РКУ одним із перших почалося формування Туркестанського

легіону. Підставою для його виникнення стали директиви командувача військами оперативного тилу групи армій «Південь» від 21 липня 1942 р. [16, арк.63]. Міністерство в справах окупованих східних територій намагалося створити блок залежних від Німеччини держав – «Козакию». 6 жовтня 1941 р. генерал-квартирмейстер Генерального штабу сухопутних військ Німеччини Вагнер наказав командувачу тилової армійської області групи армій «Південь» створити до 1 листопада по одній козацькій сотні з військовополонених для виконання охоронних завдань і боротьби проти партизанів [17, с.270]. Існувало фактично дві передумови військово-політичного характеру в справі вербування військовополонених до німецьких підрозділів: гострий дефіцит військовослужбовців та намагання використати національні почуття та антибільшовицькі настрої у середовищі полонених червоноармійців.

Отже, політика націонал-соціалістичної Німеччини щодо радянських військовополонених не відповідала тодішнім нормам міжнародного гуманітарного права. Найбільш показовим юридичним фактом націонал-соціалістичного розуміння військового полону став «Наказ про комісарів» від 6 червня 1941 р. Ситуацію ускладнювала дискримінаційна політика радянської політичної еліти до червоноармійців, що потрапляли до полону. Такі особи були офіційно в серпні 1941 р. проголошені зрадниками та злочинцями. Військовополонені потрапляли в складні табірні умови, які призводили до масової смертності. Унаслідок катастрофічних побутових умов військовополонені стали контингентом для формування допоміжних підрозділів у складі вермахту. Гітлер на початку німецько-радянської війни категорично відмовлявся надавати зброю підкореним народам Східної Європи. Проте під впливом воєнних невдач ставлення німецького військово-політичного керівництва до даної проблеми змінилося. Побутові фактори перебування в таборах військовополонених і намагання Німеччини витримати затяжну війну стали головними передумовами залучення ненімецьких новобранців з середовища військовополонених до формувань вермахту. Колишні радянські військовослужбовці стали інструментом реалізації військових і геополітичних інтересів нацистської Німеччини.

Перспективним напрямом подальших досліджень даної наукової проблеми є вивчення національного складу німецьких допоміжних підрозділів, а також їх участь у бойових діях на різних етапах бойових дій Другої світової війни. Важливо детально визначити правовий статус осіб, які були завербовані на службу в вермахт. Дані аспекти потребують своєї розробки в майбутніх працях представників української історичної науки.

Список використаних джерел

1. Чайковский А. С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интендированные в Украине 1939–1953 гг.) / А.С. Чайковский – Киев: Парламентское издательство, 2005. – 970 с.
2. Шнеер А. Плен. В 2 т. / А. Шнеер. – Иерусалим: Ной, 2003. – Т. 1. – 380 с.
3. Бросчат М. Держава Гітлера: створення і розвиток внутрішньої структури Третього рейху / М. Бросчат [Пер. з нім. О. Насика]. – Київ: Наука, 2009. – 384 с.
4. Мюллер Н. Вермахт и оккупация / Н. Мюллер [Пер. с нем А. Артемова, А. Долгорукова и др.]. – Москва: Воениздат, 1974. – 387 с.
5. Hartmann C. Der Krieg und das Verbrechen // Mitteilungen der Gemeinsame Kommission die jüngeren Geschichte der russische-deutsch Beziehungen / С. Hartmann. – München: Oldenbourg Verlag, 2005. – S. 23–31.
6. Шаповал Ю. Друга світова війна: український контекст / Ю. Шаповал // Українська Друга світова: Мат. міжн. наук. конференції до 70-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (5 травня 2015 р., м. Київ). – Київ, 2015. – С.13–22.
7. Русак А. В. Советские солдаты и офицеры в рядах вермахта и Ваффен-СС в годы Второй мировой войны / А. В. Русак // Сторінки воєнної історії України. – 2000. – № 4. – С.138–144.
8. Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным / Т. Снайдер [пер. с англ. Л.Зурнаджи]. – Киев: Дуліби, 2015. – 584 с.
9. Беркгоф К. Жнива скорботи. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / К. Беркгоф; [Пер. з англ. Т. Цимбал]. – Київ: Критика, 2011. – 455 с.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. КМФ-8, оп.2, спр.148, 282 арк.
11. Пиккер Г. Застольные беседы Гитлера [Пер. с англ. А. Ю. Темниковой] / Г. Пиккер. – Москва: Центрполиграф, 2005. – 655 с.
12. Смыслов О. С. Проклятые легионы. Изменники Родины на службе Гитлера / О. С. Смыслов. – Москва: Вече, 2006. – 512 с., ил.
13. Дерейко І. Локальний вимір партизансько-поліцейного протистояння в райхскомісаріат «Україна»: історія однієї роти / І. Дерейко // Сторінки воєнної історії України. – 2013. – Вип.16. – С.57–68.
14. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 182, 161 арк.
15. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп.1, спр.74, 33 арк.
16. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 139, 117 арк.
17. Боляновський А. В. Іноземні військові формування у Збройних силах Німеччини (1939–1945 рр.) / А. В. Боляновський. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2013. – 880 с.: іл.

Владимир Полуда

**ПРЕДПОСЫЛКИ ПРИВЛЕЧЕНИЯ СОВЕТСКИХ ВОЕННОПЛЕННЫХ
К СЛУЖБЕ В ВООРУЖЕННЫХ ФОРМИРОВАНИЯХ ГЕРМАНИИ
В ОККУПИРОВАННОЙ УКРАИНЕ (1941–1944 ГГ.)**

Содержание статьи посвящено предпосылкам привлечения военнопленных в Рейхскомиссариате «Украина» и в зоне военной оккупации к службе в вооруженных формированиях под немецким командованием. Рассматриваются основные положения нацистского понимания военного плена во время боевых действий на Восточном фронте. Особое внимание обращается на обстоятельства нахождения бывших советских солдат и офицеров в немецких лагерях военнопленных. Анализируются политические и военные факторы, которые способствовали процессу вербовки военнопленных к участию в советско-немецкой войне на стороне вермахта.

Ключевые слова: Вторая мировая война, военнопленные, лагеря военнопленных, вспомогательные подразделения вермахта, Рейхскомиссариат «Украина».

Volodymyr Poluda

**PRECONDITIONS OF THE SOVIET PRISONERS' OF WAR RECRUITMENT TO THE
SERVICE IN THE GERMAN MILITARY UNITS IN OCCUPIED UKRAINE (1941–1944)**

The content of the article deals with the preconditions of the Soviet prisoners' of war recruitment to the military units under German command in Reichskommissariat «Ukraine» and in the zone of military occupation. Main elements of the Nazi military captivity interpretation during the war actions in the Eastern front have been examined. The special attention is paid on the life conditions of the former Soviet soldiers and officers in German POW camps. Military and political factors which were assisting to prisoners' of war recruitment process for the participating in Soviet and German war on the side of the Wehrmacht.

Key words: the Second World War, prisoners of war, POW camps, Wehrmacht auxiliary units, Reichskommissariat «Ukraine».

УДК 930.1:94(477.54) «1941/1945»

Юрій Скрипниченко

**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ У НАЦИСТСЬКІЙ НІМЕЧЧИНІ
У СПОГАДАХ ХАРКІВСЬКИХ ОСТАРБАЙТЕРІВ**

У дослідженні розглядається необхідність вивчення долі харківських остарбайтерів через їх спогади. Описуються, на основі праць вітчизняних і зарубіжних істориків, архівних матеріалів характерні особливості повсякденного життя примусових робітників із Харківщини на території мілітаристської Німеччини. Стаття дозволяє зрозуміти причини, які змушували звільнених остарбайтерів не повертатися на батьківщину. Проаналізувавши головні аспекти даної тематики, автором запропоновані перспективи подальших досліджень цієї проблематики. В результаті проведеного дослідження встановлено, що пам'ять про жертви депортації цивільного населення Харківщини на різних роботах Третього рейху у роки Другої світової війни буде залишатися важливою складовою частиною в історичній свідомості українського народу.

Ключові слова: Друга світова війна, спогади, доля, остарбайтери, нацистська Німеччина.

В українській історичній науці на сьогоднішній день зростає значний інтерес до тих напрямків, які користуються у науковому співтоваристві репутацією передових і новаторських. Без сумніву, серед них і дослідження долі остарбайтерів через їх спогади про повсякденне життя у нацистській Німеччині. Цій тематичі присвячено значна кількість праць зарубіжних [1–6] і вітчизняних дослідників [7–18]. Однак, В. Донін у статті «Дзвони пам'яті» підкреслював те, що: «... тема, пов'язана з трагедією людей, які пережили страхіття фашистської окупації, упродовж тривалого часу мало привертала увагу харківських вчених-істориків. Чим не цим пояснюється той факт, що серйозних досліджень на згадану тему в нас і досі обмаль?» [19, с. 45]. Саме ця причина спонукала до поглибленого опрацювання даної тематики.

Актуальність даного дослідження зумовлена станом вивчення даної тематики і обумовлена тим, що проблема долі примусових робітників із Харківщини на різних роботах Третього рейху у роки Другої світової війни знаходиться насамперед в просторі відновлення історичної пам'яті.